(Nota Editorjali: Din hija silta minn kitba li għad trid tidher fi ktieb aktar elaborat)

QABIL IX-XAGĦAR (Caprine Species)

Fl-istat naturali tagħhom, il-baqar, in-nagħaġ u l-mogħoż ilkoll jgħixu bi<u>r-RAGĦI</u> (pasturage/grazing), imma mhux ilkoll jirgħu fl-istess ambjent. Il-mogħża tfittex postijiet muntanjużi u muħġara, tixxabbat ma' l-ogħla blat u tixref fuq irdumijiet u xfarijiet fejn bhejjem oħra jibżgħu jersqu. Ma tħobbx tgħix ubbidjenti ġo merħla bħan-nagħġa, imma timraħ 'l fejn tgħidilha rasha; tiekol ix-xewk, l-għollieq, l-ħurrieq u ħxejjex li bhejjem oħra jaħarbuhom.

Il-mogħża tagħtina l-laħam, il-ħalib u l-ġlud. Il-laħam jissejjaħ <u>LAĦAM TAL-GIDI</u> (goat's meat, kid). Il-ħalib tal-mogħoż hu tajjeb ħafna u dari kien anke rrikomandat mit-tobba kontra l-mard tat-tiżi (tuberkulożi) u għal min ikun allerġiku għal ħalib ieħor. Il-fama tal-ħalib tal-mogħża ħadet daqqa ta' ħarta meta Temi Zammit sab fih il-baktierja tad-deni rqiq. Il-bniedem jista' jimrad bid-deni rqiq anke mill-ħalib tal-baqar u hú għalhekk li l-ħalib jiġi ppastorizzat jew mgħolli. Kienet weħlet b'kollox il-mogħża, għax dari, meta ma kien jiżisti l-ebda mpjant għall-produzzjoni tal-ħalib, ħafna minn-nies kienu moqdija bil-ħalib tal-mogħża li kienet tinġieb wara biebhom.

Biex <u>TAĦLEB</u> (to milk) trid iddawwar subgħajk madwar <u>IŻ-ŻEJŻA</u> (teat) tal-mogħża (jew nagħġa jew baqra); sebgħak il-kbir ikun fuq nett fuq naħa waħda, u l-erbgħat iswaba l-oħra fuq in-naħa l-oħra, kif jidher fid-disinn. Trid toqgħod attent li ma

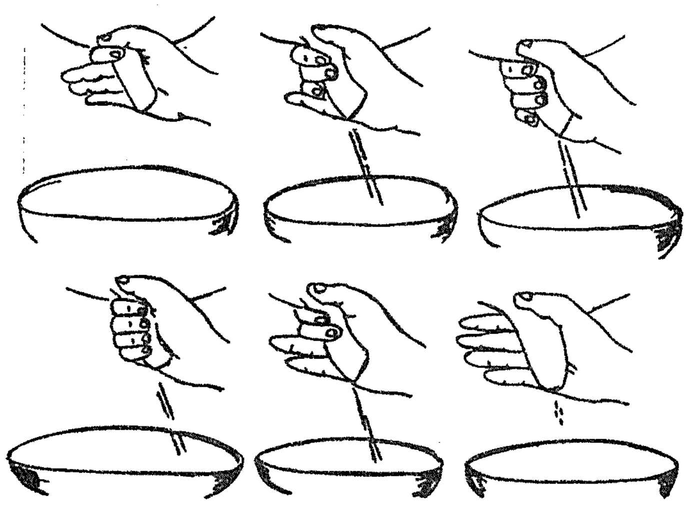

Kif taħleb il-mogħża

toqrosx il-mogħża b'difrejk. Erfa' ldek 'l fuq biex tagħfas bil-mod fuq IL-BIŻLA (udder) biex din terħi l-ħalib ġoż-żejża, imbagħad għafas iż-żejża bis-swaba kollha, imma kull sabgħa wieħed wara l-ieħor, mewġ mewġ, biex il-ħalib joħroġ u jaqa' ġol-maħlef jew barmil. Il-ħalib joħroġ GEŻŻ geżż (jet, squirt). In-nisa tad-dar li kienu jixtru l-ħalib m'għand ir-raħħal li kien jiġi bil-mogħża ħdejn l-għatba ta' biebhom kienu jinsistu li jimlielhom it-tazza jew bott li kien ikollhom, u kienu jgħidulu: " U ejja kemm int kiesaħ, għamilli geżż ieħor!" Trid tara li taħleb il-ħalib kollu, għax l-itjeb ħalib hu l-ħalib ta' l-aħħar, u jekk ma taħlibilhiex il-ħalib kollu, il-mogħża tibda tagħmel inqas u inqas ħalib.

Mill-ħalib tista' tagħmel il-ġobon, jew fil-każ tagħna l-Maltin, il-ġbejniet. Il-ġbejniet jistgħu isiru wkoll mill-ħalib tan-nagħaġ. Il-prinċipju ta' kif isir il-ġobon hu dan. L-istonku ta' kull tarbija umana jew ferħ ta' annimal hu magħmul apposta biex ikun jista' IĠERRAGĦ (to digest) u juża sewwa il-ħalib ta' l-omm. L-istonku ta' annimal jew bniedem adult ma jibqax l-istess bħal dak ta' meta jkun tarbija, u dan għax ikun irid ilaħħaq ma' ikel u diġestjoni differenti. Mela la qiegħdin nitkellmu fuq il-ħalib tal-mogħoż, irridu noqtlu GIDI (kid) li hu l-ferħ tal-mogħża, u meta nisolħuh u nifthuh, nieħdu l-istonku tiegħu li jkun għadu mimli bil-ħalib ta' l-omm. Norbtu l-istonku b'mod li ta' ġo fih ma joħroġx u nitfgħuh fil-melħ għal xi għaxart ijiem. In-neħħu l-istonku tal-gidi mill-melħ u nitfgħuh fix-xorrox, li aktar 'il quddiem nispjegaw x'inhu. Hawn min anke jagħsar xi lummija ġox-xorrox. Wara xi tlett ijiem jitneħħa l-istonku tal-gidi minn ġox-xorrox u l-likwidu jinħażen ġo xi flixkun. Dan il-likwidu issa jissejjaħ IT-TAMES (rennet). Biex nagħmlu l-ġobon jew il-ġbejniet irridu nqattru ftit qtar tat-tames fil-ħalib. Meta nagħmlu dan, il-ħalib JOBQOT (to curdle), jiġifieri li l-ħalib jinferaq fi tnejn; parti minnu tagħqad u l-parti l-oħra ssir ilma. Dik li tagħqad tissejjaħ BAQTA (curd), filwaqt li l-ilma jissejjaħ XORROX (whey). It-taħlita tissaffa mix-xorrox u l-baqta titqiegħed, ftit ftit, ġol-

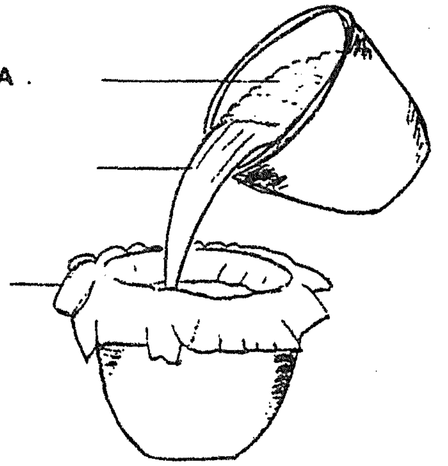

QALEB jew QWIELEB (cheesforms, moulds), li jkun speċi ta' kannestru żgħir, dari magħmul mix-xitla tas-SIMAR (rushes), imma llum magħmul mill-plastik. Fil-qaleb il-baqta tkun tista' tkompli toqtor mix-xorrox, sakemm tibbies u tinbiegħ jew bħala ġbejna friska jew, jekk titħalla tinxef iktar u tintefa' ġol-bżar, tinbiegħ bħala ġbejna tal-bżar.

Mill-ġlud tal-mogħoż isiru ħafna ħwejjeġ tal-ġild, żraben u nforor għaż-żraben, u ngwanti.

IL-BODBOD (bdabad) hu r-raġel tal-MOGĦZA (mogħoż). Il-frieħ tagħhom huma l-GIDI u l-GIDJA (gidien). Meta jinfatam u jkollu sena l-gidi jsir GĦENS (għenus) u l-gidja ssir GĦANIQA (għenieq). Xagħar il-mogħża jista' jkun ta' ħafna lwien differenti u kull lewn, jew taħlita ta' lwien, għandha isem għaliha:

Jekk tkun sewda u bajda: BELQA BL-ISWED, jekk ħamra u bajda: BELQA BL-AĦMAR, jekk sewda imma b'rasha u widnejha bojod: ŻUNNARA, jekk b'suf ħamrani: XAQRA, jew, skond il-ħmura li jkollha GĦASLIJA, jekk tkun ittikkjata: WIŻGĦIJA (tinqara wiżgħaja), jekk is-suf twil: MIDLIELA, jekk is-suf qasir ħafna: MILGĦUQA. Hemm mogħoż li jkollhom rashom sewda imma b'faxxi sofor taħt għajnejhom tul rashom kollha. Dawk jgħidulhom TAL-MEREK. L-għamliet tal-widnejn u tal-qrun ukoll kellhom ħafna ismijiet: Jekk mogħża jkollha l-qrun tkun: QARNA, jekk bla qrun: FARTASA, jekk widnejha kbar u mitnijin minn għonqha sa geddumha: TORKA, jekk widnejha sa nofs wiċċha: BARŻAKKA, jekk qosra u għall-ponta: GARRUWA, jekk widnejha iqsar minn ta' garruwa: MEJXA jew MONDIJA. Jekk il-mogħża jkollha widnejha mitnija (fi tnejn) jgħidu li għandha WIDNEJHA MŻIEWED. L-għamla tas-sider kienet ukoll tiġbed l-għajn. Sider sabiħ kienu jgħidu: DRIEGĦHA ROTA, sider ikraħ, miġbud 'l isfel: DRIEGĦHA FLIXKUN. Jekk sidirha jkun kbir tant li jkollha timxi qisha qed tqandel xi xkora tqila jgħidulha QANDLIJA, u jekk ikollha biżla iqsar mill-oħra MXATTRA. Xi kull tant issib mogħża li meta timxi tħabbat saqajha ta' wara ma' xulxin. Dik tkun mogħża XIKLIJA. Taħt għonqha l-mogħża jkollha żewġ denduliet li jissejjħu MSIELET (wattles).

Dari r-raħħal kien ilibbes IL-MAĦANQA jew ĦANNIEQA madwar għonq il-mogħoż favoriti tiegħu. Din kienet tkun mibruma minn xi ċraret ikkuluriti li dak li jkun kien isib minn hinn u minn hawn. Għallanqas mogħża waħda fil-merħla kien ikollha ĠARAS jew SANSALLU mdendel m'għonqha. Dan kien qanpiena magħmula mil-landa jew xi materjal ieħor li jagħmel il-ħoss.

Il-bodbod JINTAĦ jew jagħti bir-ras (to butt). Il-mogħża TWETWET (to bleat)

Il-mogħża ddum ħames xhur mir-REFGĦA (service) biex TILED (to give birth).

Il-ħmieġ tal-mogħoż jissejjaħ REDUS (crottels).

QABIL IS-SUF (Ovine Species)

In-nagħaġ jagħtuna l-laħam, il-ħalib u s-suf. Laħamhom jissejja LAĦAM TAL-ĦARUF (lamb). Meta kienu għadhom fl-istat naturali tagħhom, in-nagħaġ, għall-ħabta tar-rebbiegħa, kienu jwaqqgħu il-kisja suf li tkun kibritilhom biex issaħħanhom fix-xitwa. Imma n-nagħaġ li jrabbi l-bniedem illum, tilfu din il-karatteristika u sufhom m'għadux jaqa' waħdu meta jibda jisħon it-temp. Is-suf jibqa' jikber bla ma jaqa'. Allura kull sena, il-bniedem irid IĠIŻŻHOM (to shear), jiġifieri jqarwżilhom is-suf twil li jkollhom. Għalkemm daż-żmien kollox isir bl-

elettriku, l-għodda tradizzjonali li biha iġġiżż in-nagħaġ hi bħal imqass kbir li jissejjah IL-ĠELEM (shears). Min ikun tas-sena jista' jġiżż in-nagħġa u jħalli s-suf f'biċċa waħda li tissejjah ĠEŻŻA (fleece). Wara li jinħasel, is-suf JINTGĦAŻEL (to spin) bil-marden, jiġifieri jinġibed biex isir ħajt irqiq. Il-ħajt tas-suf jinħadem fuq IN-NEWL (loom) biex isir drapp.

IL-MUNTUN (imtaten) jew KIBX (kbiex) hu r-raġel tan-NAGĦĠA (nagħaġ). Il-frieħ tagħhom huma L-ĦARUF u L-ĦARUFA (ħrief). Meta l-ħaruf jinfatam u jkollu sena jsir GĦABUR u l-ħarufa ssir GĦABURA (għabajjar).

In-nagħaġ, bħall-baqar u l-mogħoż, JIXTARRU l-ikel (to ruminate/chew the cud). In-nagħġa għandha l-ħila tiekol ħafna ikel f'ħin qasir. Meta tistrieħ, l-istonku jerġa' jtella' l-ikel nofsu mogħmud biex in-nagħġa terġa' tomogħdu sewwa. B'dal-mod, l-istonku jkun jista' jieħu aktar sustanzi mill-ikel.

In-nagħġa jkollha sitt SINNIET (incisors) u żewġ NEJBIET (canines) fix-XEDAQ t'isfel (lower jaw). Fix-xedaq ta' fuq ma jkun hemm la snien u lanqas nejbiet. Is-sitt sinniet t'isfel jagħfsu fuq il-ħanek ta' fuq, biċċa ħanek bla snien li tissejjaħ IL-QARRIEMA. Annimal bħal m'huwa l-baqra, IQARTAM il-ħaxix (to crop), jiġifieri jigdem u jaqta' l-ħaxixa imma jħalli biċċa 'l fuq mill-ħamrija. Imma n-nagħġa, li għandha xoffitha maqsuma, tista' TQARRAM (to gnaw off) il-ħaxixa s'isfel nett, sal-ħamrija. Fiż-żewġt ixdqa, ta' fuq u t'isfel, ikun hemm għoxrin DARSA (molar): ħamsa fuq kull naħa fix-xedaq ta' fuq; u ħamsa fuq kull naħa fix-xedaq t'isfel.

In-nagħġa ddum ħames xhur mir-REFGĦA (service) biex TILED (to give birth).

Il-ħalib tan-nagħġa hu inqas miljiem, jiġifieri fih inqas ilma, mill-ħalib tal-baqra. Jintuża għall-ġbejniet. L-istess bħal fil-każ tal-mogħoż, jintefa' it-tames (meħud mill-istonku ta' ħaruf) li jifred il-ħalib f'xorrox u baqta.

Il-muntun (jew Kibx) JINTAĦ jew jagħti bir-ras (to butt). In-nagħġa TNEQNEQ jew TINBEE (to bleat)

Il-muntun u n-nagħġa jilbsu L-MAĦANQA jew ĦANNIEQA. Nagħġa li jkollha s-suf qasir tissejjaħ: ĠAGĦDRIJA jew ĠARDA. In-nagħġa TREDDES, bħal-mogħża. Jiġifieri il-ħmieġ tagħha jisejjah REDUS, bħall-ħmieġ tal-mogħża. Imma xi kultant, skond l-ikel li tiekol, il-ħmieġ tal-nagħġa ma jkunx waħda waħda bħar-redus, imma jkun mibni minn aktar minn redusa waħda magħqudin flimkien. Dan jissejjah KAGĦBUR.